

ВІДГУК

офіційного опонента, доктора історичних наук, професора

ІГОРЯ ІГОРОВИЧА ЛИМАНА

на дисертаційну роботу

ГРУЗОВОЇ Тетяни Сергіївни

«ЦЕРКВА В УКРАЇНІ В УМОВАХ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РР.»»,

подану до захисту на здобуття наукового ступеня доктора філософії

за спеціальністю 032 – Історія та археологія,

галузь знань 03 – Гуманітарні науки.

1. Актуальність обраної теми дисертаційної роботи та її зв'язок із напрямками науково-дослідних робіт.

Коли у 2007-2008 рр. записувались усноісторичні інтерв'ю в рамках роботи над проблематикою «Трансформації релігійності в умовах полікультурного регіону (матеріали археографічних експедицій Північним Приазов'ям)»¹, було записано велику кількість спогадів зі згадками про Голодомор 1932-1933 років. При цьому проблематика експедицій не передбачала виявлення саме таких свідчень. Більше того, жоден з пунктів запитальника не стосувався безпосередньо Голодомору. Це дало додаткові підстави стверджувати, що Голодомор глибоко вкарбувався в пам'ять народу, залишаючись одним із найяскравіших і найболючіших спогадів цілого покоління: відповідаючи на різноманітні питання, які стосувались церкви та релігійного життя і, здавалось би, були досить далекими від теми Голодомору, респонденти знову й знову згадували страшні події 1932-1933 рр.² Ті ж інтерв'ю засвідчили наявність тісних взаємозв'язків проблематик історії церкви і Голодомору. При цьому кожна з цих проблематик для вітчизняної історіографії є знаковою

¹ *Трансформації релігійності в умовах полікультурного регіону (матеріали археографічних експедицій Північним Приазов'ям)* / Упорядник І.І. Лиман. Запоріжжя: АА ТанDEM, 2011. 360 с.

² *Усна історія Голодомору 1932-1933 років у Північному Приазов'ї. Бердянський вимір* / Упорядники: І.І. Лиман, В.М. Константінова. Запоріжжя: «АА ТанDEM», 2009. 302 с.

і актуальною. Вже це дозволяє казати про те, що актуальність дисертації «Церква в Україні в умовах Голодомору 1932–1933 рр.» знаходиться поза всяким сумнівом і її поява може тільки вітатись.

Дисертація виконана відповідно до науково-дослідних тем Запорізького національного університету «Суспільно-церковні трансформації в Україні XIX – XXI ст.» та «Пропаганда та суспільна свідомість на Півдні і Сході України (1930-ті – поч. XXI ст.)».

2. Основні наукові положення і висновки, сформульовані в дисертації, їх новизна, ступінь обґрунтованості та достовірності.

У дисертаційному дослідженні чітко сформульована його мета, що полягає у встановленні характеру та масштабів трагедії Голодомору-геноциду для церковних організацій України, стратегії виживання та опору церкви і віруючих в умовах формування радянського тоталітаризму. Цьому підпорядковані дослідницькі завдання, сукупність яких цілком дає змогу досягти поставленої мети.

Наукові положення та висновки дисертаційної роботи обґрунтовані з посиланнями на літературу та джерела, які охарактеризовані авторкою відповідно у підрозділах «Стан наукової розробки проблеми» і «Джерельна база дослідження».

Загалом Тетяна Сергіївна використала 484 позиції джерел і літератури.

Наукові положення і висновки, сформульовані в дисертації, є обґрунтованими й теоретично, що уможливлено застосуванням інструментарію, схарактеризованого у підрозділі «Методологічна основа дослідження»: принципів об'єктивності, системності, історизму, функціональності, термінологічності; проблемно-хронологічного, ретроспективного, критичного аналізу, історико-порівняльного, біографічного методів.

Загальний обсяг дисертації – 268 сторінок, з них основного тексту – 187 сторінок.

Структура дисертації є логічною та виваженою, вона містить всі необхідні складові та підпорядкована досягненню поставленої мети. У вступі переконливо обґрунтована актуальність дослідження; зазначений зв'язок роботи із науково-дослідними темами університету; визначені об'єкт та предмет, мета та дослідницькі завдання, хронологічні та географічні межі, методологія дослідження, наукова новизна; сформульоване практичне значення дослідження; наведено дані стосовно особистого внеску здобувачки, апробації результатів дослідження, наукових публікацій авторки.

Крім традиційного для дисертацій з історії розділу «Історіографія проблеми, джерельна база та методологія дослідження», робота логічно структурована в розділи «Репресивна політика більшовиків проти церкви та релігійних діячів як складова Голодомору-геноциду 1932–1933 рр.» (де окремі підрозділи присвячені правовим та адміністративним обмеженням діяльності релігійних організацій, економічному тиску на духовенство та релігійні громади, антирелігійній пропаганді як засобу дискредитації церков, політичним репресіям проти церкви та релігійних діячів) і «Деструктивні зміни у церковному житті в умовах Голодомору» (з підрозділами «Руйнівні тенденції в організаційному становищі церков», «Духовно-релігійне повсякдення 1932–1933 рр.» і «Опір релігійних спільнот антирелігійним діям більшовицької влади»).

Висновки, сформульовані Тетяною Сергіївною Грузовою, відповідають поставленим нею завданням. Достовірність та наукова новизна дослідження не викликають сумнівів.

Новизна зумовлена вже тим, що великою мірою на основі комплексів архівних джерел та усноісторичних свідчень були простежені у відповідному ракурсі зв'язки між антирелігійною та голодоморною стратегіями радянської влади, проаналізовані деструктивні зміни у церкві та традиційній релігійності під впливом Голодомору, зроблено авторську спробу визначення масштабів руйнації церковних інституцій

Голодомором, простежено зміни форм опору релігійних спільнот у відповідних умовах. Крім того, ціла низка аспектів вивчення релігійного життя на території УСРР в умовах Голодомору знайшла подальшого розвитку та поглиблення.

При цьому рекомендацій пані Грузова у своїй дисертації спеціально не формулює, натомість пишучи, що низка питань, порушених у дисертаційній роботі, можуть у перспективі стати предметом окремих наукових праць.

3. Повнота викладення наукових положень, висновків і рекомендацій у наукових публікаціях.

За темою дисертації пані Грузова видала 12 публікацій, включно з 1 статтею, опублікованою у періодичному науковому виданні країни ЄС («*Krakowskie Studia Małopolskie*»), 4 статтями у наукових фахових виданнях України, включених до міжнародних наукометричних баз, а також 7 публікаціями, що додатково відображають результати дослідження. Усі ці публікації прямо пов'язані з темою дисертації та розкривають її окремі аспекти. З публікації видані у співавторстві з науковим керівником (при цьому у «Списку публікацій за темою дисертації» чітко зазначений особистий внесок здобувача). Фактів порушення здобувачем академічної доброчесності не виявлено. На усі використані в роботі джерела інформації є посилання.

4. Ідентичність змісту анотації основним положенням дисертації.

Аналіз змісту анотації засвідчує її відповідність викладеним у тексті дисертації основним положенням. Анотація не включає в себе таких ідей і положень, які відсутні в основній частині дисертаційного дослідження.

Згідно з діючими вимогами, анотація подана українською та англійською мовами. В обох мовних варіантах дисертантка лаконічно окреслила основні результати її дослідження, звернула увагу на наукову новизну (хоча і не використовуючи цього слова) та практичне значення роботи.

Як анотація, так і текст дисертації оформлені відповідно до вимог, визначених Міністерством освіти та науки України.

5. Дискусійні положення та зауваження щодо змісту дисертаційної роботи і окремих її положень.

В цілому позитивно оцінюючи дисертаційну роботу, маємо звернути увагу на наступні дискусійні питання та зауваження:

1. Винісши в назву дисертації термін «церква», пані Грузова розтлумачує його в підрозділі «Методологічна основа дослідження». І хоча вона не пише про це напряду, з відповідного тлумачення можна припустити, що йдеться про сукупність християнських церков («Характеризуючи становище церкви в умовах Голодомору, ми звертаємо увагу не лише на православ'я, але й на долю духовенства та церков різних конфесій, тож доречно було б роз'яснити, такі поняття як «ксьондз», «патер», «прелат»» (стор. 68). В підрозділі ж «Методологічна основа дослідження» дисертантка формулює таке: «У дослідженні, спираючись переважно на джерела усної історії, ми звернемо увагу й на життя віруючих в умовах Голодомору. Розглянемо, як цю дефініцію трактує словник з української мови. «Віруючий» – людина, що визнає існування бога; релігійна людина» (стор. 68). На цьому розгляд дефініції і завершено, адже далі дисертантка вже дає тлумачення терміну «репресія». Тож, виходячи з вищезазначеного, можна зрозуміти, що під віруючими, яких вона досліджує, дисертантка має на увазі не тільки християн. При цьому про синагоги (які, в традиційному розумінні, церквами не вважаються) в дисертації йдеться тільки на стор. 84-86, і ще в кількох місцях синагоги просто згадуються в переліках релігійних споруд («здійснює спробу проаналізувати становище церкви (храмів, костелів, синагог)» (стор. 25), «постанови, протоколи щодо закриття чи переоблаштування церков, синагог, костелів» (стор. 50), «Збереглися унікальні справи та статистичні відомості про закриття церков, костелів, синагог на території УСРР» (стор. 55)). Тож, поміж іншого, має місце

разючий дисбаланс в обсязі уваги, приділеної в дисертації християнським церквам і синагогам. Лише кілька раз згадуються юдеї (стор. 121, 128, 150, 189) та євреї (як от «віруючі євреї міста Сталіно» (стор. 183)). З іншого боку, в дисертації жодного разу не згадуються мечеті чи мусульмани.

2. Є сумніви щодо коректності формулювання «Протягом 1999–2007 рр. Запорізьким науковим товариством імені Я.П. Новицького, Міжнародною громадською організацією «Інститут україніки», Інститутом української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України та Інститутом усної історії Запорізького національного університету проводилася плідна робота з вивчення історії Степової України» (стор. 60). Адже відповідна робота тривала не до 2007 року, а довше, і 10-титомник «Усна історія Степової України», який з'явився в результаті цієї роботи і на який посилається дисертантка, був виданий у 2008-2012 роках. Дійсно, хронологія 1999–2007 рр. вказана у кількох томах, але, скажімо, в томі десятому зібрані усноісторичні інтерв'ю, записані в серпні 2008 р.

3. В одному з фрагментів підрозділу «Методологічна основа дослідження» дисертантка змішує поняття принципу та методу: «Використовуючи **принцип об'єктивності** [виділено мною – І.Л.], нами було залучено джерельну базу в обсязі, необхідному для отримання сукупності наукових фактів, враховано їх репрезентативний рівень. **Цей метод** [виділено мною – І.Л.] дає змогу охарактеризувати весь спектр суперечностей в концепті «держава-церква-суспільство» в зазначений період» (стор. 62).

Крім того, тоді як першим реченням цього підрозділу проголошується: «Під час написання дисертаційного дослідження ми ґрунтувалися на загальнонаукових принципах об'єктивності, системності, історизму, функціональності, термінологічності», далі авторка по черзі характеризує перші три із зазначених нею принципів і принцип термінологічності, але потім – не згадуваний раніше принцип

опори на історичні джерела, при цьому не пишучи про анонсований нею вище принцип функціональності.

4. Не зрозуміло з яких міркувань, після власної фрази «Про це у своєму зверненні згадували представники общини Покровської церкви», *не цитуючи документ*, Тетяна Грузова додає: «(село та область у документі вказані нерозбірливо – Т.Г.)» (стор. 78-79). Подібне зустрічаємо і на стор. 112: «У селі Васильковки Ульянівського району (невідомо, якої області – Т.Г.)».

5. На стор. 81 дисертантка веде мову про релігійну споруду в «місті Маріуполі Донецької області», а на стор. 82 – в «місті Маріуполі Дніпропетровської області». Загалом, маємо справу з не достатньою уніфікованістю підходу до вживання топонімів. Зокрема, в одних випадках подаються назви населених пунктів станом на момент складання документів першої половини 1930-х рр., у яких вони згадуються, а в інших – сучасні назви, отримані населеними пунктами пізніше (як от «с. Смирнове нинішньої Запорізької області» (стор. 155)).

6. Книга протоієрея Миколи Доненка була видана російською мовою, тож недоречно подавати бібліографічне посилання на неї українською, та ще й без зазначення авторства: «Новомученики Бердянська: священники Михайло Богославський, Віктор Кіранов, Олександр Ільєнков. Місто в роки войовничого атеїзму, 1919–1939. Феодосія. Видав. Дім : Коктебель, 2006. 224 с.» (стор. 48 (посилання 101), стор. 245 (позиція 412)).

7. Має місце низка технічних огрех у тексті дисертації: «Ukrainian SSR» та «UkrainianSSR» (стор. 9), «Holodomorof1932–1933» (стор. 10), «Новомченики» (стор. 47, 245), «дисертаціній» (стор. 202).

Грошову одиницю СРСР дисертантка називає то карбованцями (стор. 85, 127, 175), то рублями (стор. 101-112 та ін.).

Загальний висновок.

Висловлені у «Відгуку» роздуми і зауваження не впливають на загальну позитивну оцінку дисертації. Тетяна Сергіївна Грузова продемонструвала високий рівень професійної підготовки, вміння проводити ґрунтовний науковий аналіз історичного та історіографічного матеріалу, у повному обсязі впоралася з основними завданнями, які випливають з мети дослідження.

Дисертаційна робота «Церква в Україні в умовах Голодомору 1932–1933 рр.» є цілісним завершеним науковим дослідженням, відповідає спеціальності 032 Історія та археологія (галузь знань 03 Гуманітарні науки) та вимогам Порядку підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у вищих навчальних закладах (наукових установах), затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 261 від 23 березня 2016 року (зі змінами і доповненнями згідно з Постановою Кабінету Міністрів України № 283 від 3 квітня 2019 року), Порядку проведення експерименту з присудження ступеня доктора філософії, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 167 від 6 березня 2019 року, а Тетяна Сергіївна Грузова заслуговує на присудження їй ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 Історія та археологія.

Опонент –

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історії та філософії

Бердянського державного
педагогічного університету

Ігор ЛИМАН

Підпис Ігоря ЛИМАНА за свідченням

Вчений секретар БДПУ

Ольга ПОПОВА

27 березня 2021 року

